

19. Там само. – Арк. 144 – 146.
20. Там само.
21. Там само. – Спр. 235. – Арк. 23 – 24.
22. Там само. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 199 – 200.
23. Хорунжий Ю. Болгарські сліди Драгоманова // Дзеркало тижня. – 2002. – № 19 (394). – 25 – 31 травня.
24. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 601. – Арк. 38 – 39.
25. Там само.

Вікторія Качмала
(м. Київ)

РЕЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ІДЕЙ М.П. ДРАГОМАНОВА НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Аналізуються освітні проблеми Лівобережної України початку ХХ ст. в контексті культурно-освітніх ідей М.П. Драгоманова.

Анализируются проблемы образования Левобережной Украины начала ХХ вв. в контексте культурно-образовательных идей М.П. Драгоманова.

Питання навчання національною мовою були важливим фактором в формуванні ідеї української школи та поліпшенні культури. Наприкінці ХІХ ст. розвиток національного культурного життя та української освіти фактично був зупинений репресивною мовною політикою. М. Драгоманов мав певні наміри на розвиток цих питань. Навчання в Гадяцькому повітовому училищі, в Полтавській гімназії, згодом вчителювання в недільній школі на Подолі, Тимчасовій педагогічній школі, що готувала народних вчителів до сільських шкіл, розвинули турботу за проблеми в культурно-освітньому житті досить гостро. Він усвідомлював, що для більшості урядовців Російської імперії українська мова, як і мова інших етносів, території яких перебували у її складі, була регіональним діалектом, а освіта була запрограмована на виховання вірнопідданих слуг імперії та слухняних виконавців монаршої волі [1].

Культурно-освітні проблеми Лівобережної України, розкриті у працях Т. Демченко, І. Сучкова [2]. Аналіз освітніх ідей М. Драгоманова здійснювали В. Борисенко, Р. Іванченко, П. Федченко та інші. Мета статті – розкрити освітні проблеми Полтавської та Чернігівської губерній на початку ХХ ст. в контексті культурно-освітніх ідей М. Драгоманова.

Аналізуючи незадовільний стан розвитку освіти в цілому в Росії, М. Драгоманов наголошував, що в Україні освітній рівень народу є незадовільним, оскільки мова навчання є чужою, а навчальна література не пристосована до «нашого краю і життя» [3]. Він вважав, що потрібно створювати нові підручники для шкіл, ознайомлювати дітей в процесі навчання з творами українських поетів і письменників,

сприяти поширенню українського фольклору та формувати національну свідомість українців. Саме відлуння історичного минулого, інтерес до історії козащини, вивчення козацького побуту, меценатство формувало культурний світ Полтавської та Чернігівської губерній. Тут поширювали національні ідеї яскраві постаті – П. Куліш, М. Коцюбинський, Г. Вовк-Карачевський, А. Макаров, Д. Багалій, В. Ляскоронський, Б. Грінченко, В. Модзалевський, О. Лазаревський, П. Дорошенко, І. Шрага та інші.

В очах української національної еліти Чернігів був значним осередком громадського та культурного життя. Так, О. Лотоцький, діяч українського руху кінця XIX – початку XX ст., писав: «Чернігів був одним з найбільш інтелігентних провінційних міст Росії, громадянське життя було там розвинене, була українська громада...» [4].

Незважаючи на існування такого осередку, загальна ситуація, що склалася на початку XX ст., була невтішною, оскільки економічний розвиток губернії був низьким. Такий стан розвитку не міг стимулювати розвиток медичного обслуговування, культури, особливо – освіти. Система знань як у початковій школі, так і у середніх та вищих навчальних закладах не була спрямована на формування національної свідомості або навіть закладання будь-яких відомостей про національну культуру, мову тощо.

На межі століть стан шкільної освіти, як на Чернігівщині, так і на Полтавщині був досить жалюгідним. В селах працювали загальноосвітні початкові школи з одно-, три- та чотирирічним курсами навчання. Відкривалися й утримувалися навчальні заклади земствами, навчання було безкоштовним, нагляд і педагогічне керівництво здійснювали інспектори і директори народних училищ міністерства освіти.

Предметами викладання в початковій школі були закон божий, читання, письмо, церковнослов'янська мова, арифметика, співи. У 1910 р. земства виділяли на утримання школи в середньому по 832 карбованці. Ці кошти у вісім разів перевищили державні асигнування [5].

Школи розташовувалися в селянських хатах, які взимку часто не опалювались, тому учні змушені були залишати навчання посеред року, бо в холодних приміщеннях навчатись було неможливо. Вчителі постійно скаржилися на холод і сирість, чад у шкільних будинках, на їх недостатню місткість. В одній школі Конотопського повіту було так тісно, що 9 – 10 учням доводилося постійно або лежати на підлозі або стояти. Говорячи про санітарні умови, в яких перебували школи, варто зазначити, що земські лікарі рідко втручалися в життя шкіл і відвідували їх нечасто. За відгуками вчителів, були такі школи, в яких лікар був один раз за 14 років, два рази за 8 років [6].

Вчителями на Лівобережжі були не тільки церковні особи, хоча їх була більшість, а й вихідці із збіднілого дворянства, діти міщан та купців, тобто новостворена інтелігенція. Саме вона вела дітей до світла науки. Великий відсоток становили нащадки козацьких родин та освічені селяни (були такі, що самі мали початкову освіту).

На основі даних з книги А. Русова було складено таблиці, які характеризують склад вчителів та рівень їхньої освіти [7].

Табл. 1. Кількість вчителів та їх розподіл за станами у Чернігівській губернії

Стан	Кількість вчителів	%
Дворяни	160	22,8
Духівництво	170	24,3
Купці	90	12,9
Міщани	96	13,7
Селяни і козаки	140	20,0
Інші	44	6,3
Разом	700	100

Згідно з даними таблиці, в основному навчали дітей представники духовенства (24,3 %), збіднілого дворянства (22,8%) та вихідці з селян (20%). З вищою освітою було три вчителі (0,4%), з середньою – 301 (43%), з нижчою – 330 (47,2%), з домашньою – 66 (9,4%).

Головною особливістю цього періоду відзначимо прагнення людей здобути знання. Перед Першою світовою війною у 1913 р. значно збільшилася кількість шкіл, вчителів та учнів. Порівнюючи з 1900 р., за 13 років кількість вчителів зросла майже на півтори тисячі осіб, залишилась тенденція переважної кількості хлопчиків у школах. Вважалось, що для хлопчиків навчання є необхідністю, дівчатка виховувались як помічниці по господарству, майбутні господині. Вони няньчать дітей, пасуть гусей та корів. Часто говорили: «А навіщо дівчинці школа?..» [8].

Загальна кількість шкіл в Чернігівській губернії у 1913 р. складала 1746, кількість хлопців – 102907, кількість дівчаток – 38392, кількість вчителів – 2353. Майже в усіх повітах навчали дітей лише по одному – два вчителі, в Суразькому повіті на 128 шкіл їх було лише 127 осіб.

На Полтавщині в 1908 р. діяло 1030 шкіл (у 1894 р. їх було 628). Одна частина утримувалася на земські кошти, інша – на спільні кошти земств і сільських громад. У них навчалось 38417 учнів, з яких 94% становили діти селян [9]. Полтавська газета «Хуторянин» ділиться наболілим питанням з читачами: «Перед селянином стоїть гостре питання – освіта. Ніяка техніка не допоможе нашим людям, якщо вони будуть неосвіченими. Селянин живе в тяжких умовах, його потрібно виводити з темноти і зробити технічно та юридично підкованим, для цього потрібно: 1) надавати освіту не тільки дітям, а й дорослим; 2) збільшити видатки земств на освіту; 3) для успішного навчання необхідно ввести народну мову, тобто українську; 4) народна школа повинна навчати не лише грамоті, а всебічно виховувати учнів, формувати з них людей, духовно розвинутих» [10].

Багато нових вчителів влилося в ряди інтелігенції на початку ХХ ст., незважаючи на недостатнє фінансування їхньої праці державою. Адже пересічний вчитель не міг задовольнити свої потреби, сподіваючись лише на зарплату. Грошей, що виділяла держава, було катастрофічно мало, навіть педагог із стажем зазнавав нестатків. «Бюджет вчителя Лубенського повіту: прибуток (заробітна плата видана земством) – 25 крб.; витрати стіл: – 12 крб., 10 фунтів цукру – 1 крб. 60 коп., чай, 3/8 фунта, – 75 коп., хліб – 3 крб., чистка білизни – 1 крб. 40 коп., сірники – 10 коп., поїздка за заробітною платою – 1 крб. 20 коп., купівля нового одягу (білизна, верхній одяг, взуття) – 5 крб. 50 коп. Усього – 25 крб. 70 коп. Задоволення духовних потреб: 1) передплата газет та журналів – 0 крб.; 2) листування з друзями – 0 крб.; 3) поїздки з метою збагачення знаннями – 0 крб.» [11].

Чи можливо проіснувати вчителю на такі гроші? Декому з вчителів пощастило, за рахунок земств їм надавали житло з опаленням та освітленням. Земства охоче приймали на роботу жінок. Так, у Стародубському повіті в 1913 р. в 88 земських школах працювало 46 вчителів-чоловіків і 107 жінок. Влітку для вчителів влаштовували курси підвищення кваліфікації, організовували екскурсії. Ще у вересні 1901 р. в Борзні було зібрано Перший з'їзд народних вчителів. У його роботі взяло участь 42 вчителі повіту. Вважалось, що «з'їзд корисніше курсів, бо надає більше самостійності вчителям, яким дано право робити доповіді з усіх питань програми» [12].

Незважаючи на нестачу фінансів, вчителі працювали, відкривалися нові школи, гімназії, училища. Поряд з хлопчиками намагались отримати повноцінну освіту і дівчата. У 1913 р. в Чернігівській губернії кількість дівчат вже значно перевищила кількість хлопців. Газета «Черниговская земская неделя» опублікувала відомості за 1912/1913 навчальний рік про середні навчальні заклади Чернігівської губернії: «Протягом навчального року в губернії працювало 10 чоловічих гімназій, два реальні училища, один дворянський пансіонат, 16 жіночих гімназій. Серед них – основних

класів – 196, додаткових – 16, паралельних – 36, підготовчих – 29. Навчалось 4301 хлопчик та 5626 дівчат» [13].

Навчання в гімназіях було платним. Незважаючи на це, батьки намагалися дати дітям освіту й знаходили на це гроші, зменшуючи при цьому інші витрати. У середньому їм доводилося виділяти з свого бюджету 50 – 60 крб. на рік. Для підтвердження цього наведемо текст оголошення: «Золотоніське земське правління оголошує набір учнів на 1906 – 1907 н. р. до чоловічої чотирирічної гімназії. Навчання на підготовчому відділенні – 40 крб. на рік, подальше – 60 крб. на рік» [14]. Діти робітників та селян йшли навчатись до ремісничих училищ. На 1 січня 1915 р. Чернігівська дирекція ремісничих училищ налічувала п'ять навчальних закладів, два з них – ремісничі училища (Глухівське ім. Терещенка та Чернігівське) та три ремісничі школи (Мглинська, Остерська, Кролевецька). Кошти на утримання цих закладів були виділені з державної казни – 24406 крб. 61 коп., місцевої казни – 8439 крб. 95 коп. та земською управою – 3625 крб. [15]. Земства Російської імперії витрачали на медицину 27,5% бюджету, на народну освіту – 17,4% [16].

Полтавське губернське земство в 1905 р. утримувало шість професійних училищ: школу садівництва в Полтаві (59 учнів), сільськогосподарську школу в Лубнах (78 учнів), художньо-промислову школу в Миргороді (105 учнів), ремісниче училище в Полтаві (179 учнів), чоловічу фельдшерську школу в Полтаві (115 учнів), жіночу фельдшерську школу в Кременчуці (91 учениця). На утримання цих закладів було витрачено 152747 крб. 17 коп.

Сума, що виділялась на навчання, була різною. Наприклад, на одного студента школи садівників виділялось 449 крб. щорічно, на студента з художньої школи – 275 крб., фельдшерського чоловічого училища – 274 крб., фельдшерської жіночої школи – 78 крб. Про те, що «знання – це світло, яке перемагає темряву, нещасття і забобони» і що освіта потрібна не тільки дітям, а й дорослим, здогадатись неважко. Кількість освічених людей найвищою була серед духовенства (80,5%), дворянства (72%), купців та міщан (42%). У селах цей відсоток становив лише 20% [17].

Потреба у знаннях зросла із початком Першої світової війни. Майже з кожної родини на фронт були відправлені чоловіки, тому всі чекали на лист чи будь-яке повідомлення у газеті. «Малограмотні, ті, що ніколи не читали газет, зараз хапають у руки кожне повідомлення, телеграму і прочитують по декілька разів до останньої крапки. Привозять у село кореспонденцію тричі на тиждень – у вівторок, четвер та неділю. У цей час в центрі села збирається великий натовп людей і з нетерпінням чекають вісті з фронту» [18].

У 1915 р. в Ніжині доросле населення здобувало знання на влаштованих читаннях при шкільних бібліотеках. Люди могли користуватися книжками та газетами з бібліотек, що діяли при агрономічних осередках. Усього по повіту за цей час навчилося грамоті 1025 чоловік. Читання частіше відбувалися в будинку школи у вечірні години – з 19.00 до 22.30. Після читань люди не поспішали розходитись. Вони обговорювали питання, що їх зацікавили, проводили різні дискусії [19]. Ще в 1910 р. в Конотопі було відкрито чотири сільськогосподарські курси для дорослого населення. Вони тривали 837 годин, у т. ч. 448 практичних та 389 теоретичних. Лекції проводили 15 викладачів, їх прослухали 278 слухачів курсів. На організацію курсів земство витратило 3156 крб. [20].

Інтенсивно почало навчатись доросле населення на Полтавщині. Так, у с. Литв'яки Лубенського повіту працювало дві школи – земська та церковна. Село було невелике, але, окрім шкіл, функціонувала лікарня на 16 ліжок, поштова станція, бібліотека та продуктова лавка. З бібліотеки дозволялося брати книжки не тільки мешканцям цього села, але й жителям сусідніх сіл.

Місцева інтелігенція часто готувала цікаві вистави, сцени з сільського життя. Це дуже корисно впливало на людей, які вже не хотіли бути неграмотними. Закінчивши

початкову школу в селі, діти йшли на навчання в двокласну, що знаходиться в місті Снітин, а потім у спеціальні школи: сільськогосподарську, ремісничу, фельдшерську, вчительську [21].

На відміну від Чернігівщини, де, за повідомленням земства, перед початком війни працювало 2353 вчителів, у Полтавській губернії працювало 1483 вчителя. Лише 39 з них пройшли спеціальну підготовку в педагогічних закладах. Для полегшення вчительської праці земство прийняло рішення щодо виділення 200 крб. на кожну школу для бібліотек. З доповіді директора народних училищ ми дізнались про кількість книжок у народних школах – 194378 томів (48099 назв) [22].

Вчителі намагалися розмовляти з дітьми рідною мовою, однак це не завжди схвалювалось. Наприклад, у 1911 р. чернігівський окружний інспектор виніс догану вчительці за те, що вона проводила позашкільну бесіду українською мовою. За те, що учні, які не досить вільно володіли російською мовою, відповідали українською, їм знижували оцінку. Поліцмейстер Полтави заборонив розмовляти рідною мовою в місцевому музичному товаристві. Достатньо було оголосити читання лекції українською мовою, як її забороняли, хоч вона була далека від політики. У школах не дозволяли виконувати українські пісні та мелодії, декламувати вірші [23].

Для підготовки вчителів необхідно було мати педагогічні училища та інститути. Влада дозволила в Чернігові відкрити такі заклади. Кількість викладачів була мізерною – вісім чоловік. Таким же був і клас, де навчалися студенти. Згідно звіту директора Флерова про діяльність Чернігівського інституту за 1916 р.: «Чернігівський учительський інститут відкрито 1 липня 1916 р. розпорядженням Міністра народної освіти від 16 травня 1916 р. При інституті дозволено відкрити міське училище. Свого приміщення інститут не має. Він розміщується в поточному навчальному 1916 – 1917 рр. у приміщенні Міської торгової школи.

У розпорядження інституту відведена одна кімната для класних занять і друга (невеличка) для вчителів. Інтернату чи гуртожитку при інституті немає. Всі вихованці мешкають на квартирах, лише одна з них має електричне освітлення, решта – керосинові лампи. Вартість оренди квартири – 25 – 30 крб. Викладацький персонал складається з 8 чоловік: директор та два викладачі займають штатні посади, решта – запрошуються з місцевих середніх навчальних закладів і працюють за наймом. Інститут має лише 1 клас на 8 чоловік» [24].

На початку ХХ ст. школи на Полтавщині споруджувалися за проектами земських інженерів і техніків. Вони включали в себе навчальні класи, рекреації, квартири для вчителів. За своєю архітектурою школи були найчастіше безстильними, інколи зустрічалися приклади провінціального псевдокласицизму, траплялося запозичення стилю модерн.

Про невиразність шкільної архітектури в 1905 р. писала у журналі «Рідний край» О. Пчілка, яка висловила побажання, щоб архітектура шкільних споруд відповідала народному смаку і набула рис національної своєрідності. У цей час почали споруджувати перші будинки українського архітектурного стилю, зокрема будинок Полтавського губернського земства та Полтавську школу ім. І.П. Котляревського.

У 1910 р. Полтавське земство провело конкурс на розроблення проектів будинків шкіл у народному стилі. Архітектор О. Сластіон вніс в архітектуру поліпшені форми, звертаючи особливу увагу на декоративні прикраси на фасадах з нетесаної цегли у вигляді окремих вставок, лиштв, килимових композицій, що надавало архітектурі підкреслено національного характеру.

Таких шкіл було споруджено близько 140. Завдяки загальному задуму школа в оточенні господарських споруд ставала певним ансамблем, складові частини якого були об'єднані спільними пластичними і стильовими рисами, виявляли національну своєрідність архітектури. Проекти цих шкіл експоновані на виставках у Києві (1913 р.),

Харкові та Петербурзі (1914 р.), неодноразово були опубліковані на сторінках вітчизняних журналів і дістали визнання громадськості.

Підсумовуючи вище сказане, треба відзначити великий внесок земств у народну освіту. Він був різнобічним і плідним, чимало освітніх закладів, заснованих за підтримки земств, існують і сьогодні. За свідченням відомого українського історика, члена Чернігівської архівної комісії О. Лазаренка, «земські школи користувались пошаною у населення, а всі, хто їх закінчив, у подальшому ставали освіченими людьми. Рівень початкової освіти був досить високим, вчителі користувалися величезною повагою у дітей та їхніх батьків» [25]. Розвиток освіти позитивно впливав на соціально-економічний розвиток населення Лівобережної України. Здобувши освіту, селянин ставав активним членом суспільства та відігравав значну роль у тогочасному житті.

1. Демченко Т.І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів. – Чернігів, 1998. – Вип. 3: Чернігівщина початку ХХ ст. (1900 – 1917 рр.). – С. 4.
2. Демченко Т.І. Вказана праця; Сучков И.В. Социальный у духовный облик учительства в России на рубеже XIX – начала XX вв. // Отечественная история. – № 6. – М., 1995. – С. 65 – 73.
3. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – ХХ ст.): Хрестоматія / упоряд. Березовська Л.Д. та інші. – К., 2003. – С. 20.
4. Демченко Т.І. Вказ. праця. – С. 4.
5. Полтавщина. Енциклопедичний довідник / ред. Кудрицький А.В. – К., 1992. – С. 290.
6. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1989. – Т. 1. – С. 69, 85 – 86.
7. Хрестоматія з історії Чернігівщини / упоряд. Чуприна М.С., Сіментов Ю.Я. – К., 1969. – С. 65.
8. Краткие сведения о современном положении начального образования в Черниговской губернии. – Чернигов, 1913. – С. 28.
9. Полтавщина. Енциклопедичний довідник. – С. 291.
10. Хуторянин // Еженедельное издание полтавского сельского объединения. – Полтава, 1902. – № 40. – С. 717.
11. Полтавская земская газета // Еженедельное издание полтавского губернского земства. – Полтава, 1906. – № 25. – С. 6.
12. Полтавщина. Енциклопедичний довідник. – С. 350.
13. Черниговская земская неделя // Еженедельное печатное издание Черниговского губернского земства. – Чернигов, 1913. – № 10. – С. 5.
14. Полтавская земская газета. – № 17. – С. 4.
15. Черниговское слово // Неофициальная часть газеты «Черниговские губернские ведомости». – Чернигов, 1908. – № 586. – С. 3.
16. Заставний Ф.Д. Географія України. – Львів, 1993. – С. 43.
17. Личков Л. Юго-западный край по данным переписи 1897 г. – К., 1905. – С. 35.
18. Нежинец // Периодическое издание Нежинского уезда Черниговской губернии. – 1914. – № 12. – С. 3.
19. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 2. – Од. зб. 769. – Арк. 15.
20. Черниговская земская неделя. – Чернигов, 1913. – № 8. – С. 15.
21. Полтавская земская газета. – Полтава, 1912. – № 24. – С. 11.
22. Там же. – № 26. – С. 6.
23. Лось Ф.Є. Робітничий клас України в 1907 – 1913 рр. – К., 1962. – С. 110.
24. ДАЧО. – Ф. 336. – Оп. 1. – Од. зб. 27. – Арк. 4 – 5.
25. Демченко Т.І. Вказ. праця. – С. 35.